

ту своей души и помогать в этом друг другу. Вспомним слова апостола, который говорит: Я душу каждого из вас старался сохранить в чистоте. Любите друг друга. Омывайте свои грехи слезами покаяния. Любовь истинная и глу-

бокая не знает внешних препятствий...»².

Ми будемо сподіватись також і на те, що суспільство подолає всі випробування і буде достойним оборонцем пам'яті про життя та безвинну загибель найкращих своїх синів та дочок.

Джерела та література

1. Святитель Тихон патриарх Московский и всея России. – Сретенский монастырь, 1995. – С. 144-145.
2. Пахомий (Кедров) архиепископ Черниговский и Нежинский. Материалы к биографии / Составитель А.Ф.Тарасенко. – Чернигов, 2006. – С. 108.

Світлана Іваницька (м. Запоріжжя)

ІЛЛЯ ШРАГ У КОЛІ СУЧАСНИКІВ: НОВЕ ВИДАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Рец. на кн.: Шрагівські читання: Зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Коваленко. – Чернігів: видавець Лозовий В.М., 2011. – Вип. 1. – 128 с.

Наполегливе вивчення локальної історії – одна з визначальних рис академічних зацікавлень дослідників Чернігівщини. Це цілком виправдано в сучасних умовах трансформації української гуманітаристики, що знаходиться в пошуках нових проблемних полів. Як відзначають фахівці, в періоди соціальних трансформацій і культурних змін «провінцію» можна розглядати як «мікрокосм цілого суспільства», а щільне описування конкретного матеріалу створює підставу для пояснювальних узагальнень. «Локальна соціальна історія передбачає, з одного боку, простеження життєвого шляху та поведінкових стратегій цілком конкретних осіб (і в цьому сенсі вона «мікроісторична»), а з другого – аналіз соціальних регуляторів цієї поведінки через посередництво середовища, зокрема формальних чи неформальних груп, до яких індивід належав»¹. Одночасно інтенсивно творяться або відтворюються «місця пам'яті», що сприяє «конструюванню» колективної пам'яті в ліберально-демократичному форматі, а в свідомість суспільства інтегруються цінності свободи, права та гідності суверенної особистості, злегітимізовані апеляцією до минулого. В цьому складному процесі «винайдення традиції» практика звернення до славних імен, символів, пам'яток рідного краю, започаткована істориками Північного Лівобережжя України, є необхідним елементом згуртування української політичної нації - як на рівні локальному, так і на загальнодержавному. Біографія та діяльність Іллі Людвиговича

Шрага, вивчення персоналії з його оточення в контексті доби надає надзвичайно вдячний матеріал для реалізації вище зазначених цілей.

І.Л. Шраг (1847, м. Седнів Чернігівського повіту Чернігівської губ. – 1919, Чернігів) – діяч міського та земського самоврядування, член Української демократично-радикальної та конституційно-демократичної партій, член Центральної Ради, одна з штучно вилучених сталінською системою постатей із середовища української ліберально-демократичної партійної еліти Російської імперії початку ХХ ст., яка зусиллями дослідників уже посіла гідне місце в «пантеоні національних героїв». На цей час написано чимало праць про його життєвий шлях та громадсько-політичну діяльність², його прізвище носить одна із вулиць Чернігова, тричі провадились у Чернігові Шрагівські читання. У 2007 р. з нагоди 160-річчя від дня народження на будинку Седнівської селищної ради відкрито меморіальну дошку на честь цього популярного серед земляків уродженця Чернігівщини. Подальшим кроком є більш детальне відтворення образу цієї шанованої сучасниками особистості. В 1919 р. в некролозі видатний літературознавець С.О. Єфремов характеризував І.Л. Шрага як «одного із найбільш значних діячів сучасного українства», відзначаючи, що його ім'я «тішилося надзвичайною популярністю в широких верствах громадських, а особа його була вельми шанована в найрізноманітніших

кругах. Це був визначний громадський діяч, висококультурний, з хорошою громадською школою, з невгасимим пориванням до діла, до роботи, з умінням гуртувати круг себе людей, давати лад, гострі сутички мирити і зводити на роботі людей, що без такого цементу ледве чи зійшлися б коло спільної справи. Хоч він присвятив себе найбільше роботі в рідному місті, в Чернігові, з яким зв'язало його ціле життя, але постать небіжчика не вкладалася в рямці місцевого, провінційного побуту, його виступи виходили поза межі місцевих інтересів. І через те знали його й шанували далеко за межами рідної Сіверщини. А надто в українських кругах, де авторитет небіжчика зростає з кожним роком»³.

Шрагівські читання були започатковані у 2007 р. з нагоди 160-річчя від дня народження І.Л. Шрага за ініціативою відомого історика-краєзнавця, доцента кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету, кандидата історичних наук Т.П. Демченко та завідувача кафедри етнології та туристично-краєзнавчої роботи Чернігівського державного педагогічного університету, кандидата історичних наук, доцента Ю.А. Русанова. Офіційними організаторами читань виступають Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка та Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського за сприяння Українського інституту національної пам'яті. Робота читань розгорталась за такими напрямками: біографія І.Л. Шрага; чернігівське оточення І.Л. Шрага; громадсько-політичне та культурно-мистецьке життя Чернігівщини в останній третині XIX – на початку XX сторіччя; революційні події на Чернігівщині 1905-1907 рр. і 1917-1919 рр. в контексті громадсько-політичної діяльності І.Л. Шрага. Під час «Других Шрагівських читань», в яких взяли участь краєзнавці, провідні чернігівські науковці, київські дослідники, відбулась презентація книги Т.П. Демченко «Батько Шрага»⁴.

До рецензованого збірника увійшли матеріали трьох Шрагівських читань (2007, 2008, 2010 рр.)^{*}. Це – п'ятнадцять різних за тематикою та обсягом

^{*} Традицію проведення читань продовжено: так, 27.09.2011 р. проведено «Четверті Шрагівські читання» за програмою «Чернігівщина кінця XIX – початку XX ст. та Ілля Шрага» за участю 23 науковців. Деталі на сайті: http://naiz1.pp.net.ua/news/u_chernigovi_istoriki_proveli_chetverti_shragivski_chitannja/2011-10-03-1011

розвідок, об'єднані по статтю одного провідного героя. Опубліковані матеріали можна згрупувати за наступними напрямками. **Напрямок перший: особисте життя І.Л. Шрага та його родинне коло.** В статті Н.М. Шарпатої «Містечко Седнів – мала батьківщина Іллі Шрага» [С.4-8]^{*} наводяться біографічні дані І.Л. Шрага, розповідається про його «малу батьківщину» - чудове мальовниче містечко Седнів Городнянського повіту Чернігівської губ. та родину Лизогубів, в середовищі якої пройшло дитинство І.Л. Шрага (його батько був домашнім лікарем цього козацько-шляхетського родовитого сімейства). В розвідці Т.П. Демченко «Деякі нові дані про родину Іллі Шрага» [С.8-17] освітлюється дещо незвичний для традиційного біографічного життєписання сюжет, – наявність у І.Л. Шрага позашлюбного, але усиновленого сина Іллі (Льоні). Автор фактично проводить генеалогічно-династичне дослідження та на підставі комплексу різноманітних джерел ретельно виявляє усі наявні факти щодо родини молодшого Іллі Шрага – інформацію про його дружину Марію Петрівну та нащадків. Автор підкреслює, що довгий час спроби дослідників відтворити родинне життя Шрага ускладнювались через брак і розрізненість матеріалів. «Очевидно, що на цю тему, якщо й не накладалось табу, то вона не надто часто зринала у родинному листуванні, тому збереглося надто мало документів... У цьому сюжеті багато прогалин, виразно проступають давні образи й непорозуміння. Але факти доводять, що І. Шраг не покинув напризволяще свого сина, підтримав, наскільки зміг, невістку й онука... він був гарним сім'янином», - відзначає Т.П. Демченко [С.17]. Родинна історія І.Л. Шрага розглядається також у нотатках О.В. Оніщенко «Штрихи до портрету доньки І. Шрага – Олени Чудновської» [С.18-20], де відтворюється на підставі архівних та мемуарних джерел доля Олени та Василя Чудновських, сліди яких обірвалися після терору 1937 р... Зазначимо, що така пильна увага дослідників до особистого життя Іллі Людвиговича підтверджує справедливість тези Т.П. Демченко про те, що протягом років «родина Шрагів здобула статус свого роду місцевої пам'ятки...» [С.17].

Другий напрямок зацікавлень авторів рецензованого видання – це громадсько-політична діяльність І.Л. Шрага. Їй присвячено розвідку І.М. Старовойтенко «Ілля Шраг у громадсько-культурних та видавничих заходах укра-

^{*} Тут і далі посилання на рецензоване видання.

їнської громади початку ХХ ст.» [С.25-34], де на підставі насамперед епістолярних (листування М.С. Грушевського, Є.Х. Чикаленка, П.Я. Стебницького) та – частково - мемуарних джерел фіксуються головні напрямки діяльності І.Л. Шрага в 1898-1908 рр. в контексті реалізації «українського проекту»: заходи в земстві щодо впровадження української мови навчання в народних школах та видання українською мовою книжок педагогічного та науково-популярного змісту; участь у депутаціях до уряду С.Ю. Вітте в 1905 р. з метою скасування дискримінаційного щодо публічного вживання української мови Емського указу 1876 р.; участь в об'єднській комісії під час утворення Української демократично-радикальної партії (УДРП) (грудень 1905 р.); передвиборча та депутатська діяльність в Першій Державній Думі Російської імперії; співробітництво в журналі «Украинский вестник» (СПб., 1906); членство у «Союзи автономістів-федералістів» (СПб., 1905); участь у заснуванні в Києві благодійного «Українського товариства підмоги українській науці, літературі і штуці». Підсумовуючи враження однодумців І.Л. Шрага з середовища УДРП та Товариства українських поступовців (ТУП), висловлені в приватному листуванні, І.М. Старовойтенко слушно відзначає, що, «як громадському діячеві та політикові І. Шрагу були притаманні поміркованість та толерантність, зваженість та безкорисливість, а тому у середовищі своїх однодумців він вважався надійним і поважним соратником, який самовіданно працював над відродженням української нації» [С.35].

Третій напрямок збірника – **відтворення суспільно-політичних портретів однодумців І.Л. Шрага**, реконструкція, так би мовити, його «ближнього кола»: соратників по праці в земстві, в Чернігівській громаді, в УДРП, ТУП... В статті письменниці **О.В. Леонтович «Однодумці»** [С.21-24] окреслено постать Володимира Миколайовича Леонтовича, мешканця Лубенщини, юриста, українського письменника, діяча ліберально-демократичного напрямку, та наведено факти його особистого знайомства зі Шрагом. Автор в порівняльному аспекті характеризує діяльність І.Л. Шрага (в Чернігівському губернському земстві) та В.М. Леонтовича (в Полтавському губернському земстві) щодо навчання українською мовою в народних школах [С.22, 24]. В статті **О.І. Ісаєнко** [С.35-42] здійснено спробу порівняльної характеристики постатей І.Л. Шрага та відомого діяча Чернігівського

губернського земства, кадета В.М. Хижнякова за такими критеріями: час народження, соціальне походження, освіта, фактори первинної соціалізації, участь у студентському русі, етапи громадської діяльності, співробітництво у Чернігівському губернському земстві (1877-1900), у лавах конституційно-демократичної партії (1905-1907 рр.), ставлення до національного питання. Автор спирається насамперед на неопублікований епістолярій із особистого архіву В.М. Хижнякова (Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського). В розвідці **О.Я. Рахна «О. Русов і М. Коцюбинський: маловідомі факти спільної громадської діяльності»** [С.63-72] освітлюються маловідомі факти конструктивної взаємодії відомого земського статистика, етнографа, фольклориста, діяча УДРП та ТУП Олександра Олександровича Русова й видатного українського письменника Михайла Михайловича Коцюбинського. Автор висловлює припущення, що знайомство О.О. Русова з М.М. Коцюбинським відбулось або взимку 1894-1895 рр., або влітку – восени 1897 р.; наводить докази спільної діяльності у Чернігівській громаді, земських освітніх установах, у міській громадській бібліотеці, в заходах щодо організації книжкового складу в Чернігові. В нарисі **Т.П. Демченко та М.І. Москаленко «Ілля Шраг і Михайло Коцюбинський»** [С.72-83] змальовується побут та атмосфера дореволюційного Чернігова, з'ясовуються причини, згідно з якими І.Л. Шраг вимушений був опісля 1871 р. стати «невиїзним» та, полишивши мрії про кар'єру в столицях або принаймні в Києві, оселитися в тихому провінційному місті. Людина енергійна та оптимістично налаштована, «мусив вживатися у чернігівське середовище, шукати саме тут роботи, однодумців, пускати корені...» [С.75]. В деякому сенсі й для М.М. Коцюбинського побутування в Чернігові було вимушеним, заради «хліба насущного»: одержавши в Чернігівській губернській земській управі посаду діловода, він в 1898 р. переїжджає сюди з родиною з Житомира. В подальшому популярний адвокат та відомий письменник зустрілись та співпрацювали разом в українській нелегальній громаді, в національно-культурному товаристві «Просвіта»... В розвідці **Т.В. Андрійчук «Родина Лебедів у національно-культурному житті Чернігова на початку ХХ ст.»** [С.83-93] розглянуто трагічну долю Дмитра Климентійовича Лебеда та його синів – Ананія та Миколи, представників посту-

пової інтелігенції Чернігова й, як вважає автор, людей, із якими Шраг підтримував тісні стосунки. Д.К. Лебедь у 1924-25 рр. підтримував знайомство з академіком С.О. Єфремовим, в 1929-1930 рр. був засуджений по сфальсифікованій справі «Спілки визволення України».

Четвертий напрямок збірника - діяльність установ земського та міського самоврядування – «сцени», де розгорталась громадська активність головного героя та його найближчого оточення. Так, в статті **А.В. Ващенко та О.О. Обушного «Юридичний статус земських гласних, голів та членів земських управ»** детально проаналізовано порядок обрання, меж і повноважень та відповідальності земських гласних і посадових осіб земських установ, розглянуто механізм земських зібрань та земських управ [С.43-50]. Детальна розвідка **Л.М. Шара «Діяльність Чернігівської думи за часів головання В.М. Хижнякова»** [С.51-62], що охоплює період 1874-1887 рр., насичена матеріалом з історії реалізації проектів, спрямованих на облаштування господарсько-побутової та соціальної сфери Чернігова за ініціативою новообраного енергійного міського голови Василя Михайловича Хижнякова. Так, у значній мірі завдяки ентузіазму ліберально налаштованого міського голови, відбувалось у Чернігові проектування та будівництво водогону, доріг, шкіл та медичних закладів...

В статті **І.І. Еткіної «Правові погляди селян Чернігівщини за доби революції 1917-1921 рр.»** [С.100-118] проаналізовано особливості правосвідомості та настанови цієї найчисленнішої верстви населення Російської держави щодо аграрного питання, прав людини та реалізації виборчого права. І.І. Еткіна відзначає, що в правосвідомості селян Чернігівщини «переважала ідея скасування приватної власності на землю... Право на землю, за переконаннями селянства, було нерозривно пов'язане з правом на працю... Це була відверто антибуржуазна вимога, оскільки в селянському світогляді превалювало правове уявлення, що земля потрібна народу для життя і не повинна використовуватися окремими особами для наживи». Селянство Чернігівщини (див., наприклад, рішення сільського сходу с. Гусинка Городнянського повіту) вимагало не експропріації землі у поміщиків, а справедливого її розподілу згідно трудовому принципу: щоб і поміщикам залишили стільки, скільки вони зможуть обробити своєю працею! [С.109-110]. Наведено факти сприяння І.І. Шрага підвищенню життєвого рівня селянства

[С.108], участі у Чернігівському губернському виконавчому комітеті в перші місяці Лютневої революції [С.106], намагання долучити селянство до мирних, ненасильницьких методів вирішення й наболілої земельної проблеми, і багатьох інших. Авторитет «батька Шрага», як слушно акцентує автор, значно підвищував довіру селянства Чернігівщини до влади Тимчасового уряду [С.107].

Дві публікації збірника присвячені питанням археографії та бібліографії. Це стаття **О.Ф. Тарасенка**, де розповідається історія видання **спогадів парафіяльного священника Матвія Полонського (1860-1946)** [С.94-100], який своєю тривалою пастирською та господарською діяльністю у м. Новій Басані Козелецького повіту заслужив славу та повагу місцевого населення. О.Ф. Тарасенко слушно відзначає, що для відтворення атмосфери історичного часу перших десятиріч ХХ ст. «особливий інтерес становлять спогади діячів, так би мовити, другого та третього рівнів соціальної ієрархії...» [С.95], так би мовити, в ракурсі мікроісторії. Таку унікальну можливість і дають спогади Матвія Тимофійовича Полонського, що побачили світ у 2010 р. В нотатках **О.С. Гейди «Нездійснений бібліографічний проект Дмитра Бочкова»** [С.101-104] охарактеризовано життєвий шлях, творчі плани та наукові здобутки члена Чернігівської губернської ученої архівної комісії, історика Дмитра Панасовича Бочкова (1887-1982) на підставі матеріалів його особового фонду (ф. Р-8860), що зберігається в Державному архіві Чернігівської області. Особливий інтерес, на думку О.С. Гейди, становив проект Д.П. Бочкова щодо підготовки покажчика до тижневика «Чернігівський листок» за редакцією Л. Глібова (1861-1863 рр.) [С.104]. В **додатках до збірника** вміщено матеріали з архівних фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського [С.120-121].

Таким чином, перед нами нове цінне видання, що наочно втілює наукові підсумки Шрагівських читань та може стати в нагоді фаховим історикам, аматорам-краєзнавцям, освітянам, студентам. Відзначимо, що деякі освітлені в збірнику сюжети стикаються з такими перспективними напрямками сучасного історіописання, як «історія повсякдення», «мікроісторія» (маленька людина в Великій історії), «історія ментальностей», просопографічні дослідження... Згадаймо, що у 1918 р., в «огні й бурі» революції та громадянської війни, М.С. Грушевський оптимістично висловлював надію на розвинення в Новій Україні «благо-

родного місцевого патріотизму», вітаючи «гаряче прив'язання до своєї землиці, до свого місцевого центру, до його культурних здобутків, ... здобутих своїми заходами, організованих, вирощених місцевими ж людьми, або громадянськими

вибранцями...»⁵. Ці позитивні мотиви - пієтет до «культу предків» і регіональний патріотизм – безумовно, властиві організаторам «Шрагівських читань», що, в свою чергу, позитивно відбилосся на змісті та оформленні рецензованого видання.

Джерела та література

1. Яковенко Н. Вступ до історії / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с. – С.221.
2. Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л. Шраг — «славний укр. діяч» // Український історичний журнал. - 1993. - № 10. – С.91-103; Чмырь С.Г. (*Іваницькая С.Г.*). Шраг Илья Людвигович // Политические партии России. Конец XIX – первая четверть XX в.: Энциклопедия / Под ред. В.В. Шелохаева. – РОССПЭН, 1996. – С.704-705; І. Л. Шраг: документи і матеріали / Упор. В. М. Шевченко, Т.П.Демченко, В. І. Онищенко. – Чернігів, 1997. – 166 с.; Демченко Т., Курас Г. Батько і син Шраги // Молода нація. - 2003. - № 1. – С.8-33 Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І.Л.Шрага С.Грушевському). - К.: [б. в.], 2009. - 64 с.
3. Єфремов С. Пам'яті Шрага // Наше минуле. – К., 1919. - №1-2. – С.123-124.
4. Демченко Т.П. Батько Шраг: Монографія. – Чернігів: РВК «Деснянська правд», 2008. – 264 с.
5. Грушевський М.С. Новий поділ України // Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С.216.

Едуард Петровський (м. Одеса)

У ГОРНИЛІ ОСВІТЯНСЬКИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ

Рец. на кн.: Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса: ТЕС, 2010. – 428 с.

Вихід у світ монографії з історії Одеського інституту народної освіти є, безумовно, важливою подією в науковому житті. Її автора можна вважати продовжувачем історіографічної традиції, адже його праця з'явилася услід за дослідженнями з історії Харківського ІНО (О. Л. Рябченко) й Київського ІНО (О. В. Ляпіна). Увібравши кращий науковий доробок попередників, вона претензійна у прагненні не лише заповнити існуючу прогалину у науковому знанні, а й внести чималу кількість нових підходів у висвітлення історії вищої освіти.

Впродовж двох десятиліть Україна знаходиться в пошуку власної концепції вищої освіти, яка б відповідала її національним вимогам щодо підготовки педагогічних і наукових кадрів найвищої кваліфікації. Це безумовно потребує активного вивчення й аналізу позитивного досвіду минулого. При створенні української моделі освіти значний інтерес становлять 1920-ті роки. Реформування системи освіти відбувалось тоді на основі національної концепції й мало класовий характер. Проблема створення вищих навчальних закладів і забезпечення їх науково-викладацькими ка-

драми була надзвичайно актуальною та обумовлювалась політико-ідеологічними, соціальними й культурними завданнями першого десятиліття радянської системи. В цьому середовищі відбувались динамічні зміни, що відповідали новим політичним реаліям, політиці комуністичної партії та законодавству радянської держави. Радикальна реорганізація системи вищої освіти призвела до знищення університетської системи й утворення інститутів народної освіти – нових специфічних закладів, завданням яких стала підготовка фахівців для майбутнього комуністичного суспільства, здатних виконувати завдання партії на всіх рівнях. Відкидаючи опертя на дореволюційний досвід, і, вважаючи усталені традиції вищої школи попередніх десятиліть архаїчними й непридатними для застосування в нових історичних умовах, радянська влада розпочала «еру експериментування» у формах і методах навчання, видах навчальних закладів. Поряд із вихованнями дореволюційної школи в освітньому середовищі з'явилосся багато молодих науковців нової генерації. Значних змін зазнала вища освіта і